

Latin érudíció és nemzeti azonosság

Szörényi László: *Hunok és jezsuiták*

Bp., 2018, Nap Kiadó

Ha a kultúrát és hordozóját, pl. a nemzetet lényegét tekintve folyamatosan (és nem statikus adottságnak) tekintjük – márpedig annak kell tekintenünk, ha emberekkel hozzuk összefüggésbe, történetiséget föltételezünk benne, s nem visszamenőleg, egy ügynek és célnak a leegyszerűsítő nézőpontjából kívánjuk értelmezni –, akkor a történelem meghatározó kihívásainak értékelésekor figyelmünket nemcsak az eseményekre, az elért vagy elszalasztott eredményekre kell fordítanunk, hanem a velük kapcsolatban megjárt út minőségére is. A folyamatok hatástörténetének vizsgálata, a „Mivé váltunk általa és benne?” kérdése vezet el a kultúra és a közöségiség viszonyának természetéhez, vagyis így lehet (a pillanatképként, statikusan csak nagy kockázatokkal vázolható) nemzettudatot, nemzeti jelleget, civilizációs hovatarozást tetten érni, meghatározni. A politikának ugyan szüksége van jelképpé emelhető pillanatképekre, ezek azonban valójában élettelenek (pontosabban leginkább abban a korban élnek, amelyben kiemelték őket folyamatukból, s legkevésbé abban, amelyből valók). A változó közeg rejti, mutatja mindig a közös jellegű dolgozó erők viszonyának természetét, és ez ad értelmet a tetten ért pillanati állapotoknak is, amelyeket esztétikai, etikai minőségükben viszonyításként fölhasználunk napi választásainkhoz.

Ma, amikor a politikai közbeszéd és a neki kiszolgáltató tudomány évszázados tudománytörténeti közhelyek használatával hírértéken versenyez a művelt és kevésbé művelt közönség figyelméért éppen az őstörténet érzékeny, hagyományosan nemzeti becsületbe vágó terepén,

nem haszontalan olyan korokra irányítanunk figyelmünket, amelyekben ez a kérdés (szintén) szorosan összefüggött a magyar nemzetépítés gondolatával. Ha másért nem, azért, hogy viszonyítani tudjunk majd, amikor a mai viták kiforrrják magukat: mivé lettünk az elmúlt nemzetépítő igyekezetek következtében akkor, évtizedekkel vagy évszázadokkal ezelőtt. Mert az, ahogyan történelem, nyelvészet, régiségkutatás (művészettörténet, irodalomtörténet, néprajz, régészet) és irodalom diskurzusa összeér, vetélkedik és hat egymásra a nemzeti önazonosság meghatározásában, az a folyamat évszázadokra, emberek millióira hat – kultúrát, lelkiületet teremt. Mindez nem politikai kurzusoknak kiszolgáltatót karrier- és intézménytörténetek élettartamában, hanem társadalmakéban, kulturális korszakokéban, *longue durée*-ben mérhető civilizációs kérdés, amelynek tétje valójában nem az egy igaz „történeti igazság” földerítése: sokkal inkább az, hogy fölismerjük-e a folyamat közösségformáló jellegét és azt a szerepet, amelyet a nemzeti összetartozás önképének kialakításában betölt. S nem utolsósorban ez: a fölismerés olyan minőségű volt-e, hogy hasznosulhasson abban a közösségben, amelyre vonatkozik.

A folyamatot jelölő forrásanyag mikrofilológiai és makrotextológiai vizsgálata olyan feladat, amelynek nem könnyű megfelelni. Különösen úgy, ha ez a forrásanyag alapvetően nem magyarul, sőt nem is ma élő, beszélt nyelven szól – hanem latinul. Tetézhetném: a XVIII. század barokk és klasszicizáló latinságán. A kihívás pedig nem lényegtelen a nagy kérdés szempontjából, hiszen nemzeti létünk nagyobb

részében anyanyelvünk csak kísérője volt az 1844-ig hivatalos latinságnak – már ami az írásbeliséget illeti, amelyen irodalom, történetírás, vallási traktátus, egyáltalán: a közös tudatot meghatározó mű megszülethetett.

Szörényi László tanár úr – irodalomtörténész, filológus, műfordító, az Irodalomtudományi Intézet korábbi igazgatója, volt római nagykövet, a Magyar Művészeti Akadémia tagja – kortársaink között egyedülálló szellemi arzenállal és stílussal emelte ki a nemzeti irodalom megteremtésének egyik alapkérdéséhez, a nemzeti eposzhoz fűződő előzményeket a feledés homályából, reflektorfénybe állítva a XVIII. század ismeretlen vagy elfeledett, jelentőségéhez képest a mai, kevéssé latinus műveltségű kor emlékezetében elszigetelt irodalmi teljesítményének egy sajátos szegmensét. A *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin honfoglalási epika történetéből* című könyv, közel egy emberöltővel az első kiadás után a Nap Kiadó „Magyar esszék sorozatában” – Szörényi László itt kiadott köteteinek sorában kilencediként – újra megjelent, a szerző ismert alkotókedvét nem meghazudtoló módon az eddigi 19 fejezetet/rész tanulmányt újabb 6-tal egészítve ki, és több helyen pontosítva, azóta megjelent szakirodalommal fölfrissítve az eddigieket is. Itt most csupán egy szemszögből szeretném bemutatni Szörényi remekművét: történeszként fordulok filológiai és irodalomtörténeti teljesítménye felé, és azokat a lényegi pontokat emelem ki (nem idegen módon a kötet tényleges mondanivalójától), amelyek a nemzeti jelleg elég ismeretlen időszakban történő alakulásának folyamatát ismertetik.

A *Hunok és jezsuiták* a magyar kultúrtörténet aranytartalékából való. A cím maga is olyan lelemény, amely jelzi: ez a munka túlmutat az – egyébként klasszikus humanista érudícióval és részletességgel vizsgált – irodalmi forrásszövegeken, amelyekre épül. Kiemeli azt a két jelképes kulcsszót, amely körül a XVIII. század magyar nem-

zetkonceptiója összeáll – és ezt nem hangsúlyozhatjuk eléggé. A hagyományos tétel ugyan adott: Vörösmarty *Zalán futása* (1823) előtt nincs magyar eposz, ami (elég csak Csokonaira, Kazinczyra gondolnunk) a nemzeti irodalom alapkövetelménye, s ebből mintegy következőleg: az a kor, amely ezt megelőzi, különösen összevetve a XVII. század lángoló magyar irodalmi életével, szükségszerűen az elnemzetietlenedés időszaka lehet csak. Persze, hiszen a rekatolizáció és a Habsburg Birodalomba történő mélységes integráció évszázada a tizennyolcadik. Így aztán a testőr-írók, Kisfaludy, Vörösmarty, a reformkor első nemzedéke a semmiből bukkannak elő. De nem így volt.

A régi tétel helyett a *Hunok és jezsuiták* nyomán újat kell fogalmazni. Térjünk vissza a címben jelölt két társasághoz: Attilához és Jézuséhoz. A magyarok eredetéről szóló közbeszéd középpontjában Kézai Simon óta (azaz még régebb óta) jelenlevő hun eredettudat a magyar önképnek folyamatos összetevője. A jezsuiták és más magyar katolikus egyháziak irodalmi és tudományos munkásságának az a része, amely a magyar őstörténetre vonatkozik – és amelyet Szörényi Lászlóig ilyen időbeli és térbeli horizonton, ekkora meritéssel senki sem vizsgált –, az iskolák és a politikai nyilvánosság révén meghatározta a magyar kultúra történeti önképét abban a hosszú és ismeretlen időszakban, amely a hitújítás–szabadságharcok kora és Vörösmarty *Zalán futása* (1823) között eltelt. A könyv legfontosabb mondanivalója, hogy azok a nagyjelentőségű toposzok, amelyek a reformkor magyar nyelvű irodalmából „kiindulva” a mai napig vagy a közelmúltig meghatározták a magyar nemzet tudatot és kulturális önképünket, szervesen nőttek ki a XVIII. századi jezsuita és jezsuita-ihletésű piarista, világi egyházi stb. elégia- és eposzköltészet irodalmi tradíciójából, valamint az ezzel párhuzamosan és viszonyosan alakuló történelmi forrásfeltárásból, amely – természetesen, nagyrészt – szintén kato-

likus egyháziakhoz köthető. Ilyen a nekünk rendelt szent haza keresése és megtalálása: a honfoglalás, a haza birtoklásáért mutatott teljesítménynek, pl. Európa védelmének megélése közben bekövetkező megszentelődés, az ezzel szorosan összefüggő kiválasztottság vagy egyedüllét, földrajzi társtalanság és kiszolgáltatottság, a testvérharc. Ez párosul olyan régebbi toposzokkal, mint Pannónia bősége, a magyar arany szabadság, a kereszténység védőbástyája szerepe, a Szent Korona-hagyomány vagy épp a rossz idegen tanácsadók, a német- és szláv utálat gondolat- és szöveg hagyománya. Szörényi László elemzésének a nemzettudat-történet vizsgálatára vonatkozó csúcspontja az, hogy a „nemzetietlen”, „Habsburg-bérenc”, „magyarfaló” jezsuiták nemcsak átvették a magyar nemesi történelemszemléletet, amelynek középpontjában a hun mítosz volt, hanem tovább is fejlesztették, és ennek a fejlődésnek mint művelődéstörténeti folyamatnak a reformkori magyar nemzeti megújulás éppolyan szerves következménye, mint a vizsolyi vagy pázmányi anyanyelvűségnek. „Az újkori magyar nacionalizmus legkeresebb megfogalmazása éppen a jezsuita eszméktől átítatott és Dugonics András nevével fémjelzett szegedi piarista iskolában született meg” (6).

A jezsuiták az 1720-as évektől leküzdötték a magyar múlttal szemben érzett, részben a Habsburg-ház iránti hálájukból, részben a kurucoktól elszenvedett kegyetlen sérelmeikből fakadó távolságtartásukat. Kidolgoztak egy olyan hősi magyar történelemelméletet, amelyben a király iránti hűség alatt s egyre inkább mellett a magyar szabadság és kiválasztottság/rendeltetés közösségi eszményei váltak meghatározóvá. A Mária Teréziát megvédő magyar katonanemzet Európa-szerte visszhangzott szövegei közepette hallatlanul megerősödött nemesi öntudat hatott a magyar jezsuitákra is: „...jól használták ki a konjunktúrát. A korábban általuk a Habsburgoknak kiosztott epikai szerepet, a legitim uralkodását átruház-

ták a hun-magyar nemesi nemzet egészére” (194). Mindent szorgalmasan beépítettek ebbe az iskolák színpadain és nyomtatott művek révén alakuló, terjedő nemzetkonceptióba. A történeti forráskutatás általuk csúcsra járatott európai iskolájának eredményeitől a barokk elégia- és eposzköltészet horatiusi, ovidiusi és vergiliusi vonalainak kortársi vetélkedéséből származó irodalomtörténeti trendeken át a legkorszerűbb európai államfilozófia érvrendszeréig, sőt talán – mint Köpeczi Béla kutatásaiból tudjuk – II. Rákóczi Ferencnek a szellemi hatásáig¹ átlátták és használták az európai és magyar kulturális folyamatokat a magyar nemesi nemzettudat újjáteremtéséhez, önjogán történő birodalmivá változtatásához. Ismét utalva a reformkorban kanonizált nemzeti sorsjelképek – ezúttal a *Bánk bán*ban rejlő alapprobléma – gyökereire: az 1731-ben Nagyszombatban megjelent, Répszeli László SJ szerzette Hunnias II. András király érényének azt tekinti, hogy fölülelmedett sérelmén. „Példátlanul erős az a magyar rendi tudat, amely az Aranybulla [ellenállási] záradékának eltörlése [1687] után majd fél századdal újra pozitív példaként meri emlegetni a királynegyilkosságot” – értékeli az eposz egyik tételét Szörényi (180). Az eposznak egyébként fő hőse a kiválasztott magyar-hun nép, és Attilától származó dicsőségslajstromában csak a „nemzeti” királyok szerepelnek, a Habsburgok nem. A jezsuita nemzetkonceptió isteni rendeltetést tulajdonít a hunok-magyarok vitéz népének és ősi országának a kötelezően eljövendő békés birodalmi aranykorban. Ennek az aranyló barokk békének mint világgállapotnak az általuk és piarista, bencés stb. követőik által hasz-

1 Ld. Szörényi Lászlónak ebbe a kötetbe föl nem vett „Politikai iskoladráma Savoyai Jenőről és konzultáció az ideális államformáról” című tanulmányát in uő.: *Philologia Hungarolatina. Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról. Bollók János emlékének.* [Bp.], 2002, Kortárs, 125–135, különösen 127–129.

nált klasszikus eposzi eszköztára létrehoz egy olyan nemzetépítő irodalmi diskurzust, amely szervesül a protestáns és a világi költészetben is. Sőt, a XVIII. század második harmadában – a katolikus klérus vezetésével² – fellángoló udvarellenes politikai ellenzékiesség kurucos szövegvilágában is megtalálja helyét, és egyik végpontja Szörényi László ragyogó elemzése szerint Dugonics András eposzi és regényírói műve, amely Vörösmarty korszakalkotónak szánt műve, a *Zalán futása* című nemzeti eposz közvetlen előképe.

Végül néhány szót a második kiadás újdonságairól! Az egész emberiségért vállalt, Zrínyitől Albert Camus-ig (*A magyarok vére*, 1956) a magyaroknak tulajdonított „messiási” gesztus szövegtörténete, ennek Kölcseyvel, Petőfivel (sőt II. János Pállal) fémjelzett folyamata Janus Pannoniusnak II. Pál előtt 1465-ben elmondott beszédével kezdődik. Az „Attila ábrázolása a közép-európai barokk költészetben és történetírásban” című áttekintő eszmetörténeti tanulmány a hun király alakjának szövegtörténetét filológiai alapon vizsgálva mutatja be azt, ahogy a barokk átgűrta a középkor és a humanizmus történetkoncepcióit, és a magyar nemzettudat alakításával párhuzamosan, mintegy melléktermékeként beoltotta a rokon vagy környező, később nemzetiesedő népek (finn, horvát, oláh, orosz, tót) származáskoncepcióit. „Az erdélyi jezsuiták latin epikus költészete a 18. században” című fejezet egy olyan szálát varr el gondosan, amely az előző kiadásból nyugtalanítóan hiányzott: a kevésbé potens erdélyi rendiség és a jezsuita történetkoncepció kapcsolatát (értelemszerűen itt gyöngébb volt, mint Magyarországon). A Julianus-jelentést közlő Desericzky-forrásgyűjteményről (1748–1760) és Pray Györgyék finnugor, hun forrásfeltárásairól írt tanulmányok,

valamint Dugonics kiadatlan latin regényének, az *Argonauticának* a kommentálása mind-mind a fönti képlet izgalmas, sokrétű és kultúrtörténetileg alapvető jelentőségű kiegészítései, helyenként nagyon szórakoztató, plasztikus humorral vegyítve az olvasás revelációszerű élményét. A legizgalmasabb hozadéka ennek a kiadásnak azonban a „Nyelvrokonság, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban” című, hihetetlen szellemi távlatokat átfogó tanulmány, amely a jezsuitákhoz és domonkosokhoz köthető, a konfucianizmusnak (és a káld malabár szertartásnak) a keleti keresztény térítésben való felhasználhatósága körül forgó kínai (és indiai) rítusvita évszázados, civilizációformáló egyház- és kultúrtörténeti kérdését köti össze a magyar nemzetté válás folyamatával. Nem tévedés! Szörényi László remeklő, bravúros gondolatmenetét idézve: „Az Európa-szerte hatalmas vihart kavart kínai rítusvita Magyarországon is visszhangot vetett, a kínai interpretációnak nevezhető módszer óriási jelentőségű a magyar eredetkutatásban, befolyásolta a klasszicista és barokk műfaj-hierarchia csúcán álló eposz alakulástörténetét is” (226). „Igen, Vörösmarty *Zalán futása* című eposzára, a [magyar nemzettudatot napjainkig meghatározó – T. A. Gy.] magyar romantikát inauguráló hatalmas alkotásra gondolok (1823). Azon eposz istene, Hadúr egyenes leszármazottja Dugonics istenének [az *Etelkában* szereplő Magyarok Istene – T. A. Gy.], illetve a magyar őstörténetbe a kínai források révén [Pray György SJ által – T. A. Gy.] bevont kínai istennek” (234).

Ennél többet recenzius nem kívánhat mondani. Itt érdemes megállni, korunk kulturális azonosságépítésére tekinteni, és átengedni a könyvet az olvasónak – nem csak latinistáknak!

Tevely Arató György

2 Ld. Joachim Bahlcke: *A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia. Együttműködéstől a konfrotációig (1686–1790)*. Bp., 2013, METEM.

TEVELY ARATÓ GYÖRGY (1986) történész, levéltáros, a *Hitel* szerkesztője.